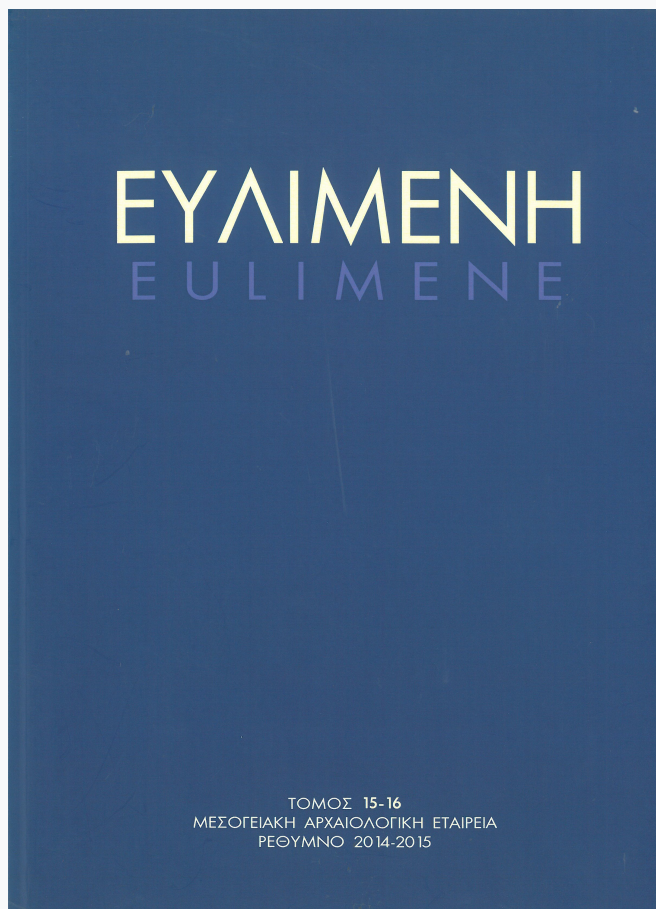

EULIMENE

Vol 15 (2014)

EULIMENE 15-16 (2014-2015)

Book Review G.F. La Torre, Sicilia e Magna Grecia. Archeologia della colonizzazione greca d'Occidente [Manuali Laterza, 314], Roma-Bari, editore Laterza, 2011. Pp. XIII+409 [ISBN: 978-88-420-9511-8]

Paolo Daniele Scirpo

doi: [10.12681/eul.32818](https://doi.org/10.12681/eul.32818)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 15-16
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014-2015

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)

Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)

Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

Γεώργιος Μαυρουδής (Ρόδος)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN

ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)

Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)

Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Georgios Mavroudis (Rhodes)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

2014-2015

EULIMENE

ISSN: 1108–5800

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθ. Πέτρος Θέμελης (Ρέθυμνο)
Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Ιωάννης Τουράτσογλου (Αθήνα)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδής (Αθήνα)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Prof. Petros Themelis (Rethymnon)
Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Ioannis Touratsoglou (Athens)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι μία επιστημονική περιοδική έκδοση με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχειολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μια περίληψη περίπου 250 λέξεων σε γλώσσα άλλη από εκείνη της εργασίας.
2. Συνοτομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@rhodes.aegean.gr.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάπτυπο της εργασίας τους ηλεκτρονικά σε μορφή αρχείου .pdf και έναν τόμο του περιοδικού.

Συνδρομές – Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Αναπλ. Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

EULIMENE is a refereed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary of about 250 words in one of the above languages, other than that of the paper.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates et al., *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets*, ASP.
3. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@rhodes.aegean.gr.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of each paper in .pdf format, and a volume of the journal will be provided to the contributors.

Subscriptions – Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@rhodes.aegean.gr)

web: <http://www.eulimene.eu/>

Περιεχόμενα
EYΛΙΜΕΝΗ 15-16 (2014-2015)

List of Contents
EULIMENE 15-16 (2014-2015)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti6

Eirene Roupaki, Hand mills from the vicinity of the Athenian Acropolis. The findings from Athens Metropolitan Railway excavations..... 11

Nikos Panagiotakis – Marina Panagiotaki, *Kefala* between Skopela and Gournes: A possible Greek sanctuary..... 55

Απόστολος Δ. Θάνος, Ο ζωγράφος του Τάλω. Παρατηρήσεις στα έργα ενός αγγειογράφου του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ. 67

Εριφύλη Κανίνια, Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις, 101

† **Γιώργος Δεσπίνης**, Πλακούντες ιδιόσημοι..... 121

Eleni K. Tziligkaki, A quarry-mark from ancient Thera 131

Βιβλιοκρισίες / Book Reviews

Rocha Pereira, M. Helena. *Greek vases in Portugal* (2nd edition with a new supplement; 1st edition 1962). Coimbra: Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra (CECH), 2010. 165 p., 66 p. of plates. €17.00 (pb). ISBN 9789898281241 (**Anthi Dipla**)..... 149

Hans v. Mangoldt, *Makedonische Grabarchitektur. Die Makedonischen Kammergräber und ihre Vorläufer*, Band I: Text, Band II: Tafeln und Karten, Tübingen-Berlin 2012 (**Ιωάννης Π. Τουράτσογλου**). 151

G.F. La Torre, *Sicilia e Magna Grecia. Archeologia della colonizzazione greca d'Occidente [Manuali Laterza, 314]*, Roma-Bari, editore Laterza, 2011. Pp. XIII+409 [ISBN: 978-88-420-9511-8] (**Paolo Daniele Scirpo**)..... 154

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /

Sommaires / Riassunti

Eirene Poupaki, Hand mills from the vicinity of the Athenian Acropolis. The findings from Athens Metropolitan Railway excavations, *EYΛIΜENH* 15-16 (2014-2015), 11-53.

Χειρόμυλοι από την περιοχή της αθηναϊκής Ακρόπολης. Τα ευρήματα από τις ανασκαφές του αθηναϊκού ΜΕΤΡΟ. Το παρόν άρθρο αποτελεί προκαταρκτική παρουσίαση των χειρομύλων για την άλεση των δημητριακών που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, στους πρόποδες της Αθηναϊκής Ακρόπολης, την οποία διενήργησε η πρώην Α΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πριν από την κατασκευή του Σταθμού του ΜΕΤΡΟ «Ακρόπολις». Η έρευνα επικεντρώνεται στους χειρόμυλους παλινδρομικής κίνησης, τους χειρόμυλους «ολυνθιακού τύπου» και στους περιστροφικούς χειρόμυλους, οι οποίοι ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή, όχι κατά χώραν, αλλά είτε ανασύρθηκαν από επιχώσεις διαφόρων χρονικών περιόδων, κυρίως αρχαίων φρεάτων και δεξαμενών, είτε είχαν εντοιχισθεί σε τοιχοποιίες ή θεμελιώσεις διαφόρων κτιρίων. Αυτοί οι χειρόμυλοι ήταν κατασκευασμένοι από ηφαιστειακά πετρώματα άγνωστης προέλευσης, δεδομένου ότι δεν έχουν διενεργηθεί έως σήμερα πετρολογικές αναλύσεις. Οι μυλόλιθοι παλινδρομικής κίνησης «σαμαρωτού τύπου» και οι μυλόλιθοι «ολυνθιακού τύπου» αποτελούν την πλειονότητα των αντικειμένων που μελετήθηκαν και χρονολογούνται σε γενικές γραμμές από την προϊστορική εποχή έως τη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ οι περιστροφικοί χειρόμυλοι είναι σπάνιοι. Επιχειρείται η χρονολόγηση των αθηναϊκών χειρομύλων της ανασκαφής με βάση τη σύγκρισή τους με ήδη δημοσιευμένα παράλληλα από άλλες περιοχές, τη χρονολόγηση της στρωματογραφίας της ανασκαφής και τα καλά χρονολογημένα συνευρήματά τους. Τέλος, σκιαγραφείται μία πτυχή της καθημερινής ζωής των κατοίκων της περιοχής, που κατά μερικούς ερευνητές ταυτίζεται με το Αθηναϊκό Δήμο του Κολλυτού.

Nikos Panagiotakis – Marina Panagiotaki, *Kefala* between Skopela and Gournes: A possible Greek sanctuary, *EYΛIΜENH* 15-16 (2014-2015), 55-66.

Η Κεφάλα μεταξύ Σκοπέλας και Γουρνών: ένα πιθανό ιερό ελληνικών χρόνων. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στον λόφο Κεφάλα στη βόρεια-κεντρική Κρήτη κατά την επιφανειακή έρευνα *The Pediada Survey Project*, ανήκουν μάλλον σε κάποιο ιερό ελληνικών χρόνων παρά σε μια ακρόπολη ή ένα οχυρό. Την ταύτιση με το πρώτο ενισχύουν το χαμηλό ύψος του λόφου και η εύκολη πρόσβαση στην κορυφή από τα νότια, καθώς και το επιπεδοποιημένο πλάτωμα που τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ορίζουν. Η ταύτιση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων με ιερό ενισχύεται επίσης από την γεωγραφική θέση της Κεφάλας, κατά πάσα πιθανότητα, στα όρια των μεγάλων πόλεων-κρατών της Κνωσού και της Λύκτου-Χερσονήσου, αλλά και την καλής ποιότητας κεραμική που σχετίζεται με αυτά.

Απόστολος Δ. Θάνος, Ο ζωγράφος του Τάλω. Παρατηρήσεις στα έργα ενός αγγειογράφου του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 67-100.

The Talos painter. Remarks on the works of a late 5th century B.C. vase-painter. The subject of the present article is the works of Talos Painter. The specific painter, whose action is confined in the last decades of the fifth century B.C. and early fourth century B.C., is one of the main representatives of the “Rich Style”. The conventional name “Talos Painter” was given to the vase painter by J.D. Beazley due to the depiction of the mythical bronze giant Talos on the main side of the volute crater that was found in the necropolis of Ruvo in Apulia.

In the first part of the article the stylistic characteristics are examined in order to clarify his artistic “identity”. The analysis of those stylistic characteristics has facilitated the re-examination of older attributions of certain vases.

Following this the types of vases decorated by the Talos Painter were examined. From the study of the available material, it seems that he preferred large vases, especially craters and loutrophoroi and also amphora of Panathenaic type, nuptials lebes, hydries and pelikes. The representations decorating those vases have also been examined and analyzed.

Finally, the article concludes with the examination of his apprenticeship and his collaboration with other painters. This examination can lead to the suggestion that the Talos Painter could have been an apprentice to Meidias Painter and also that he co-existed for a certain period in the same workshop with the Modica Painter.

Εριφύλη Κανίνια, Χρυσά στεφάνια με φύλλα κισσού από τις αρχαίες ροδιακές νεκροπόλεις, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 101-119.

Gold wreaths with ivy leaves from the nekropoleis of the Rhodian State. The nekropoleis over the greater area of the Rhodian State yielded a considerable number of pure gold wreaths, unfortunately most of them in fragmentary condition. Among them, two gold wreaths with ivy leaves, preserved mostly intact, are of special interest: the wreath from Megisti (Kastellorizo), now housed in the National Archaeological Museum, Athens (cat. no. Χρ 1058) and one wreath found during rescue excavation in the eastern necropolis of Rhodes (Rhodes Museum, cat. no. M 1529).

The gold wreath from Kastellorizo, found in 1913 by three residents of the island on the plateau of Hagios Georgios tou Vounou, was handed over to the archaeologist Nikolaos Kyparissis and transferred to the National Museum in Athens as a gift to the motherland from a humble faraway corner of Greek soil. Regarding its date, a first, rather early evaluation is based on its typological similarities with the excavated wreaths from Sevasti (Thessaloniki Museum, cat. no. ΜΔ 2579) and Apollonia (Thessaloniki Museum, cat. no. ΑΠΟ 662), which date to the middle and the third quarter of the 4th cent. B.C. respectively. However, certain construction innovations, already adopted in the Kastellorizo wreath (gold ribbon-shaped stalks, small tubes soldered on the circular stem for the stalks to fit into, the delicate flower sprays instead of steady corymbs etc.), are also encountered in the ivy wreath of Rhodes Museum M 1529 with gold ribbon-shaped leaf-bearing strip; since the latter was found in a stone casket (*osteotheke*), its earliest date is estimated at shortly before the middle of the 3rd cent. B.C. It would, therefore, be appropriate to

lower the date of the Kastellorizo wreath to the final years of the 4th or rather the early 3rd cent B.C. The wreath from Kastellorizo exudes the simplicity of a classical construction (we might characterize it as a work of art) and at the same time, it is enveloped in an aura of a more delicate movement, a subtle playfulness, a concept of wealth, which precisely characterizes a hellenistic creation.

It is doubtful whether the rather unskilled work connecting the two parts of the circular stem of the Kastellorizo wreath with twisted wire is original; the two parts may have originally been joined by a flexible ornamental element (Heraklean knot or double twined wire) or the circular stem may have been constructed as a single piece and the wire coil at the front of the wreath which keeps the two parts of the stem together may be an ancient repair. A close inspection of the stemless and somehow damaged heart-shaped leaflet which ornaments the top of the Kastellorizo wreath (now stuck on site with resin) showed that it did not originally belong to this wreath and most probably it was used (obviously “recycled” from another wreath) to disguise the ancient repair.

On the other hand, the ivy wreath of Rhodes Museum M 1529, seems to be a fine specimen of a massive production, during which the constituent parts of a wreath were made separately and, eventually, assembled according to the wishes of the clientele; this practice may be thought as typical of the vigorous commercial activity in the Hellenistic Rhodian State. Thus, the two ivy wreaths represent two different stages of constructional conception within the chronological framework between the final years of the 4th and the middle of the 3rd cent. B.C.

The two ivy wreaths from the nekropoleis of the ancient Rhodian State (together with a third one, still unpublished, found recently during rescue excavation in the Rhodian nekropolis) constitute a relatively large proportion of the totally ten known pure gold wreaths with ivy leaves; the rarity of ivy wreaths is probably mainly due to the fact that it takes more gold sheets to fabricate heart-shaped ivy leaves than lanceolate myrtle ones. Also, the cost of ivy leaves would have been higher by the additional material and work required to reinforce the support of the sizeable heart-shaped leaves. However, it seems that the wealthy middle class Rhodian society of the Hellenistic time, largely familiar with the cult of Dionysos – obviously under the influence of the active *koinon of Dionysiastai* – could possibly afford the purchase of an ivy wreath. The rather large proportion of ivy leaf wreaths found in the nekropoleis of the ancient Rhodian State could also be associated with the chthonic aspect of the cult of Dionysos, which appears to have been widespread in Rhodes as demonstrated by a series of finds and, most importantly, the relief representations of the Dionysiac procession on the grave complexes at Korakonero (Bilde 1999, 227 ff.).

† **Γιώργος Δεσπίνης**, Πλακούντες ιδιόσχημοι, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 121-130.

In der vorliegenden Untersuchung wird das Deutungsproblem behandelt, das die Darstellungen auf einer Gruppe von Weihreliefsaufwerfen, die aus Attika stamen und sehr wahrscheinlich alle ins 4. Jahrhundert v. Chr. zu datieren sind. Auf diesen Reliefs sind ein, zwei oder dreigleichartige Motive nebeneinander dargestellt, die aus zwei sich X-förmigkreuzenden, schwacheingetieften Elementen bestehen. Auf den abgerundeten Enden erkennt man in Relief dargestellte oder eingeritzte Mondsicheln und auf dem Kreuzungspunkt einen plastischen Knopf.

S.A. Koumanoudis erwog in seiner 1862 erschienenen Publikation eines dieser Reliefs, das eine Weihinschrift für Demeter und Kore besitzt, dass hier eine Art von Backwerk dargestellt sein könnte, ein Vorschlag, dem die jüngere Forschung mit Zurückhaltung gegenüber tritt. Verf. stimmt Koumanoudis dagegen zu und erkennt in den Reliefdarstellungen ein Backwerk, das in der antiken Literatural *κρηπίδες* bezeichnet wird. Bei Polydeukes und Hesychios ist überliefert, dass diese *κρηπίδες* eine den Schuhsohlenähnliche Form besaßen, von denen sich auch der Name herleitet. Die Kuchen bestanden aus Mehl und Honig und waren *ἔγχυτοι*, was bedeutet, dass der Teig in Formen gegossen wurde. Nach dem sie aus der Form genommen worden waren, wurden sie vor dem Ausbacken über Kreuz angeordnet und an den Enden mit den Mondsicheln so wie auf dem Kreuzungspunkt mit einem Knopf versehen. Wie Polydeukes berichtet, wurde das Backwerk in Stücke gebrochen und zusammen mit Geflügelbrühe verzehrt. Auf das Gebäck wurde auch auf Holzkohlen feuergegrilltes Geflügel gelegt, das alserstes verspeist wurde. Für die eigenartige Kombination von süßem Backwerk mit Geflügelbrühe verweist Verf. auf ein modern griechische Süßigkeit, zu deren Zutaten neben Mehl, Zucker und Milch auch gekochtes Hühnerfleisch gehört.

Eleni K. Tziligkaki, A quarry-mark from ancient Thera, *EYAIMENH* 15-16 (2014-2015), 131-148.

Ένα λιθουργικό σήμα από την αρχαία Θήρα. Οι επαφές μεταξύ Κρήτης και Θήρας κατά την ανατολιζουσα και αρχαϊκή περίοδο, επιβεβαιωμένες από τον Ηρόδοτο, την κεραμική και τη γλυπτική, ενισχύονται επιπλέον από δύο «λιθουργικά σήματα» σε λατομεία των δύο νησιών. Ένα λατομικό σήμα στον τύπο του Παραθύρου ή της Πύλης είχε χαραχθεί σε λατομείο του 7^{ου} αι. π.Χ. στο όρος Προφήτης Ηλίας στη Θήρα. Ο αρχαϊκός χαρακτήρας της θέσης σε συνδυασμό με την παντελή απουσία του τύπου του Παραθύρου στο σύνολο των λιθουργικών σημάτων του ΥΜ Ι οικισμού του Ακρωτηρίου, αποκλείουν την πιθανότητα μινωικής χρονολόγησης. Υπ' αυτήν την έννοια, στην παρούσα εργασία υποστηρίζεται ο αρχαϊκός χαρακτήρας στο τμήμα του λατομείου «Στα Σκαριά» Παλαικάστρου Κρήτης, στο οποίο είναι χαραγμένο ένα λατομικό σήμα επίσης στον τύπο του Παραθύρου. Δεν είναι πρωτοφανής άλλωστε η επιβίωση συμβόλων της Εποχής του Χαλκού στην αρχαϊκή περίοδο. Αυτά τα λατομικά σήματα θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως ενδείξεις μιας κομπανίας χτιστών, οι οποίοι μετακινούνταν από μέρος σε μέρος κατά παραγγελία. Παράλληλα προσφέρονται από την Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. αλλά και από τα «μπουλούκια» των παραδοσιακών χτιστών στην ηπειρωτική Ελλάδα από τον 18^ο αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του '60. Μια πιθανή θαλάσσια διαδρομή μεταξύ της Θήρας του 7^{ου} αι. π.Χ. και των ανατολικών ακτών της Κρήτης απηχείται στον Ηρόδοτο (4.151-152). Αρχαϊκά μαρμάρια γλυπτά από τη Θήρα με επιρροές από την ανατολιζουσα γλυπτική της Κρήτης, θηραϊκή κεραμική στην Κρήτη σε θέσεις εγγύς κοιτασμάτων λευκού μαρμάρου, και οι εμπορικές επαφές της Θήρας με την Αξό, η επικράτεια της οποίας εμφανίζει μαρμαροφορία, συμπληρώνουν την εικόνα της κινητικότητας Κρητών γλυπτών και αρχιτεκτόνων κατά τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.

χρονολόγηση του μνημείου της Κατερίνης στο τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το νόμισμα του Αμόντα Γ΄ (394-370 π. Χ.) στο εσωτερικό του τάφου της Κατερίνης, κυρίως αυτό, βάσει του οποίου («όσο και των κεραμικών ευρημάτων») η ανασκαφείας (ΑΑΑ 13, 1981, 198-209) αλλά και ο Μ. Ανδρόνικος, «Μακεδονικοί Τάφοι», στο R. Γίνουνας (επιμ.), *Η Μακεδονία. Από τον Φίλιππο Β΄ έως τη Ρωμαϊκή κατάκτηση*, Αθήνα 1993, 148-149 χρονολογούν «με ασφάλεια» το μνημείο «πριν από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.», αποτελεί στην πραγματικότητα καταπεπωκός στοιχείο από τον περιβάλλοντα χώρο που παρεισέφρυνε από το ρήγμα στην οροφή του τάφου. Το αυτό, μάλιστα, ισχύει και στην περίπτωση του λεγομένου «τάφου του Ρωμαίου» στη Βεργίνα.¹⁰

Η περίπτωση του συγγράμματος του ΗνΜ αποτελεί ένα ευπρόσδεκτο και χρησιμότερο δείγμα σοβαρής εργασίας, η οποία ωστόσο χαρακτηρίζεται από μίαν έντονη τεχνοκρατική διάθεση και μονόπλευρη προσκόλληση στα επί μέρους δεδομένα του πεδίου έρευνας –όπως εξάλλου συμβαίνει με κάθε βάση δεδομένων, όταν αυτή αποβγαίνει αυτοσκοπός. Δεν πρέπει να λησμονείται, πως η αρχαιολογική επιστήμη δεν ικανοποιείται απλώς και μόνο με την παράθεση πρακτικών στοιχείων, απαραίτητων για την κατανόηση του υπό μελέτη αντικειμένου. Έστω και υπό μορφή κατηγοριοποιημένων κάτω από οποιονδήποτε τίτλο στοιχείων. Η προσέγγιση του απώτατου παρελθόντος, μεταξύ άλλων, βασίζεται, και στη μεθοδική συγκέντρωση των αρχαιολογικών ευρημάτων, αυτών που ο επιστημονικός κόσμος αποκαλεί πολιτισμικά κατάλοιπα (cultural materials). Αυτά που συνιστούν σε κάθε περίπτωση το υπόβαθρο και τον καμβά κάθε σύνθεσης προκειμένου να καταστεί ανάγλυφος ο πολιτισμικός περίγυρος και αναδειχθούν τα ιστορικοπολιτικά γεγονότα που τον προκάλεσαν.

Τώρα που οι ερευνητές διαθέτουν ένα αξιόπιστο, όσο και πλήρες, εγχειρίδιο-σύνταγμα των απανταχού στον αρχαίο κόσμο μακεδονικών τάφων, τώρα θα διερευνηθούν αποτελεσματικότερα και πειστικότερα τα όσα προβλήματα θέτει το ποικίλο και δυσερμήνευτο υλικό της μακεδονικής ταφικής αρχιτεκτονικής. Ας είμαστε, λοιπόν, ευγνώμονες προς τον συγγραφέα που διευκόλυνε την περαιτέρω έρευνα.

Δρ. Ιωάννης Π. Τουράτσουλου
ioannis.touratsoglou@gmail.com

G.F. La Torre, *Sicilia e Magna Grecia. Archeologia della colonizzazione greca d'Occidente* [Manuali Laterza, 314], Roma-Bari, editore Laterza, 2011. Pp. XIII+409 [ISBN: 978-88-420-9511-8]

Inserito nella collana dei *Manuali*, esce per l'editore La Terza il volume dedicato all'archeologia della colonizzazione greca dell'Italia meridionale e della Sicilia a firma di Gioacchino Francesco La Torre. Nella sua *prefazione* (pp. V-X), Mario Torelli, sottolineando la felice scelta dei dati inclusi nel manuale, molti dei quali di recentissima acquisizione come dimostra la bibliografia usata, non manca di elogiare lo stile semplice e asciutto e la competenza dell'autore nell'affrontare il difficile tema della "romanizzazione" della Magna Grecia.

Nella sua *introduzione* (pp. XI-XIII), l'A. stesso pone l'accento sul carattere manualistico del volume rivolto soprattutto agli studenti universitari per facilitare l'approccio dei quali, si è scelto di dividere la trattazione in due parti: la prima riservata alla storia, dall'arrivo dei coloni alla

¹⁰ Βλ. Κ.Α. Ρωμαίος, *Ο Μακεδονικός τάφος της Βεργίνας*, Αθήναι 1951, 48 (σελ. 271-273, Β127): «Εντός του τάφου μαζεύτηκαν εκτός μερικών οστράκων με καλό αττικό γάνωμα και τρία κορινθιακά κομματάκια του 6^{ου} αι. π.Χ., που αδύνατο είναι να 'ησαν μέσα με χώματα εξωτερικά. Τα παράδοξα ευρήματα είναι 1) κομμάτι κορινθιακού αρνιβάλλον με πτερωτό τρέχοντα δαίμονα, 2) σύντριμμα καλής παλαιάς τεχνικής –υπόλευκος ηηλός με λείο επίχρισμα πιθανώς από αγγείο σε σχήμα υποδήματος και 3) κομμάτι κορινθιακού σκύφου μικρότατο».

conquista romana e la seconda invece, che si focalizza sulle strutture, espressione principale della fiorente cultura greca trapiantata in terra italica ed in Sicilia.

Nel primo capitolo (pp. 5-66), l'A. introduce il lettore nell'ambiente indigeno dall'età del Bronzo fino al momento precedente l'arrivo dei coloni greci, evidenziando i contatti micenei con l'isola. Dopo l'interruzione al seguito del crollo dei palazzi micenei, una ripresa dei contatti è affidata all'intraprendenza dei mercanti Eubei che furono anche i primi a stabilirsi in alcune delle zone chiave per il commercio marittimo, fondando inoltre la prima colonia di *Pithekousai* (metà dell'VIII secolo a.C.). L'analisi delle singole fondazioni, raggruppate in base alla provenienza dei coloni (euboica, dorica, achea, rodio-cretese, ionica), si limita qui al dato cronologico e alle tradizioni ecistiche (laddove attestate). Tra i dati da segnalare, l'innalzamento della *ktisis* di Zankle ad opera di pirati cumani (757/6 a.C.)¹¹, l'ipotesi di identificare nei luoghi legati al culto della saga odissea e dei *Nostoi*, le stazioni intermedie usate dagli Eubei dell'area flegrea per il cabotaggio fino allo stretto di Messina, la predominanza lindia nel primo stanziamento rodio-cretese a Gela la cui acropoli prese il nome citato da Tucidide (*Lindioi*)¹². L'A. però, ritiene Falaride un nobile rodio quando invece, la tradizione lo fa provenire dall'isola di Kos¹³ mentre sulla composizione del contingente misto che fondò Akragas, accetta la compresenza rodio-cretese¹⁴.

Nel secondo capitolo, dedicato all'*Età arcaica* (pp. 67-106), oltre a lamentare ancora la frammentaria documentazione per lo più archeologica inerente al primo periodo di assestamento delle colonie dalla seconda metà del VIII alla fine del VII secolo a.C., l'A. si sofferma sui tre fenomeni che caratterizzano l'età successiva: il consolidamento territoriale della *polis*, la sua strutturazione sociale interna e le relazioni-interazioni con le popolazioni indigene. Su quest'ultimo punto, si preferisce adottare la più recente definizione di "acculturazione" piuttosto che "ellenizzazione" al fenomeno che avrebbe seguito l'inevitabile espansione territoriale delle singole *poleis* a danno delle comunità indigene¹⁵. Di seguito è analizzata la loro politica territoriale ed il sorgere delle grandi tirannidi di Sicilia.

Pur nella sua corsa verso il controllo della cuspide sudorientale dell'isola, Siracusa non riuscì né ad eliminare del tutto l'elemento indigeno (ben rinsaldato nelle sue sedi arroccate negli Iblei ragusani e modicani), né a trovare un equilibrio interno alla stessa *polis*, fustigata da *staseis* solo alleviate dalle ravvicinate spedizioni coloniali del VII secolo (Akrai, Himera, Kasmenai). Solo con l'avvento della tirannide alla fine del VI secolo a.C., Gela avrebbe iniziato una sua politica espansionistica a danno delle popolazioni sicane vicine, fino a quel momento prospere grazie alle relazioni commerciali (e quindi oggetto di fenomeni "acculturativi") con la *polis* rodio-cretese. Al contrario, per Akragas si accetta la ricostruzione di De Miro sulla (effimera) politica espansionistica territoriale attuata da Falaride. Ben poco si può dire sulle vicende di Megara ma nella sua sub-colonia di Selinunte, la vicinanza con gli ambienti indigeni (Sicani ed Elimi) e la pesante ingerenza di Cartagine, facilitarono l'avvento della tirannide alla quale poter attribuire il rinnovamento urbanistico della ricca *polis*. Le colonie calcidesi sul versante ionico ebbero un impatto più leggero nel territorio e basarono il loro sviluppo sulle attività artigianali e commerciali, onde per cui si giustificherebbe la nascita della legislazione scritta (Caronda di Katane) per la regolamentazione dei rapporti giuridici interclassi. Eccezioni risultano Himera (che isolata come Selinunte in un'area fortemente multi-etnica, si ritagliò un'ampia e fertile *chora*)

¹¹ Una nuova ed organica proposta di datazione delle colonie siceliote è offerta dallo stesso A. nel convegno svoltosi nel 2011 a Caltanissetta. Cfr. La Torre 2011.

¹² Nello stesso convegno, cfr. de la Genière 2011.

¹³ Per la patria di Falaride, cfr. Vaglio 2000.

¹⁴ Sulla questione della composizione etnica dei coloni di Akragas, cfr. di recente Adornato 2011. Per le obiezioni rivoltegli nella recensione del suo volume, cfr. Scirpo 2013.

¹⁵ Sulla colonizzazione greca nell'area iblea, cfr. da ultimo Frasca 2015 e Frasca 2017 e le relative osservazioni sul primo volume in Scirpo 2017.

e Kyme (che con l'istituzione di *epineia* nell'area flegrea, divenne la principale via d'accesso della cultura ellenica negli ambienti italici e latini *in primis*). La politica territoriale delle tre maggiori colonie achee (Sybaris, Kroton e Metapontion) mirò all'eliminazione degli abitati indigeni vicini e alla creazione di una rete di contatti politico-commerciali con quelli più distanti. Così facendo, si limitò fortemente l'espansione tarantina verso la Lucania, dal momento che la sua piccola *chora* era circondata dagli insediamenti messapi e iapigi. Anche Lokroi, ritagliatosi un territorio strappato ai Siculi residenti, si premurò di inviare colonie sul versante tirrenico della Calabria allo scopo di mantenere il difficile equilibrio sociale impostogli dalla rigida costituzione e difeso dalle aspirazioni egemoniche di Croton. La funzione antietrusca svolta dalla colonia di Lipara, sulla cui fondazione rimane il dettagliato resoconto di Diodoro (V, 9-10), permise l'attuazione anche in età relativamente tarda della primitiva forma organizzativa dei coloni, divisi in due gruppi con funzioni diverse, la cui vita era regolata sotto una sorta di "comunismo" *ante litteram*. A parte le travagliate vicende sulla sua fondazione, si sconoscono ancora gli avvenimenti principali che permisero alla piccola Hyele di sopravvivere al conflitto con la vicina Poseidonia ed a divenire altresì sede di un'importante scuola filosofica.

L'avvento della tirannide in Sicilia comportò come ineluttabile conseguenza lo scontro armato con i Cartaginesi davanti alle porte di Himera (480 a.C.) e la relativa vittoria siglò l'ascesa indiscutibile delle *poleis* doriche di Sicilia, *in primis* Siracusa. Ecco che fra gli obiettivi della spregiudicata politica dinomenide vi furono l'annientamento dell'elemento calcidese sull'isola (reo di aver siglato alleanze con i Punici) e l'intervento in Italia, a favore delle alleate Locri e Cuma, nelle acque della quale si pose fine alla talassocrazia etrusca in virtù della vittoria navale della flotta di Ierone I (474 a.C.). Con la caduta dei tiranni Sicelioti e l'avvento di regimi più liberali (ma mai democratici) iniziò paradossalmente la lenta ma inesorabile decadenza dell'isola.

Nel capitolo terzo, dedicato ai *secoli V e IV a.C.* (pp. 107-132), si pone l'accento sui tre fattori che portarono alla prima crisi dell'Ellenismo occidentale: l'interessamento politico di Atene, il risveglio delle popolazioni autoctone ed il diffondersi dell'uso da parte delle *poleis* del mercenariato dapprima greco poi italico. L'esperienza della rivolta sicula capeggiata da Ducezio siglò l'estremo tentativo delle popolazioni isolate di mantenere viva quella coscienza "nazionale" da poco acquisita dopo secoli di "acculturazione" ellenica. L'etnogenesi dei popoli italici (Campani, Lucani, Brettii) ebbe invece, un esito più felice dovuto alla maggior pressione esercitata sulle più deboli *poleis* italiote che furono in alcuni casi conquistate ed assorbite (Poseidonia).

In aperta concorrenza con Siracusa, alla ricerca dei ricchi mercati etruschi, Atene fece sentire il suo interesse sulla Magna Grecia verso la metà del V secolo, culminando con la fondazione panellenica (ma per lo più ateniese) di Thurii sulle rovine dell'antica Sibari (444 a.C.). In Sicilia, Pericle tentò di avvicinare le colonie calcidesi, legandole con trattati di alleanza il cui fine ultimo fu solo quello di dare adito allo scontro con Siracusa, tradizionalmente legata alla metropoli Corinto e per questo alleata di Sparta nella Guerra del Peloponneso. La mancata creazione di un fronte unico antisiracusano (Akragas rimase neutrale, Gela ed Himera invece, inviarono aiuti alla città assediata) fu la principale causa della fallimentare spedizione ateniese (415-413 a.C.) che non permise ai regimi "democratici" di Sicilia di svilupparsi adeguatamente. La successiva campagna punitiva (409-405 a.C.) guidata dal cartaginese Annibale cancellò due *poleis* dalla storia (Selinunte e Himera) e indebolì le altre, mettendo Dionisio, un ambizioso generale di Ermocrate, involontariamente al potere a Siracusa (405 a.C.). Apparve così chiaro al nuovo tiranno come la soluzione "finale" per il pericolo punico fosse la creazione di un'entità nazionale sovraregionale che comprendesse non solo l'isola ma anche la vicina Italia. Nel corso del successivo IV secolo, i due Dionisii prima ed Agatocle poi tentarono di creare attraverso alleanze e politiche matrimoniali un legame forte con alcune realtà italiote ma l'uso sempre più frequente di mercenari italici fu la causa scatenante della crisi dell'ellenismo italiota, accerchiato ed infine conquistato ed assimilato dalle popolazioni indigene.

Come accennato nella prefazione di Torelli, l'ultimo capitolo "storico" è dedicato alla *romanizzazione* dell'isola (pp. 133-153). Tra il IV ed il III secolo a.C., la condizione precaria dell'Ellenismo in Italia aveva reso più facile il compito di Roma che, messasi a capo della lega latina e fattasi paladina delle agonizzanti *poleis* italiote, s'imbarcò nella sanguinosa guerra di conquista delle regioni del Sannio. La fondazione di quattro colonie di diritto latino (Luceria, Venusia, Paestum e Brundisium) e la stipulazione di *foedera* con alcune *poleis* greche (Neapolis) permisero ai Romani il controllo del territorio italico e magnogreco. Il passo successivo fu semplice: accolta la richiesta di aiuto dei Mamertini, asserragliati a Messana, Roma s'intromise nel secolare duello fra Greci e Punici per il possesso della Sicilia, e ne uscì vittoriosa anche e non solo grazie all'aiuto degli alleati magnogreci. I primi due secoli di dominazione romana se da un lato non mostrarono un segno di frattura nella storia locale, condussero alla definitiva provincializzazione dell'Italia meridionale e della Sicilia soprattutto.

La seconda parte del volume si apre con l'analisi accurata e ricca di spunti sull'*Urbanistica* delle *poleis* italiote e siceliote (pp. 157-247)¹⁶. Nel successivo capitolo dedicato alle *Agorai* (pp. 248-268), l'A. esplora il fenomeno della poleogenesi e della creazione di un'unità civica che abbia nello spazio comune il cuore pulsante della comunità, dove trovino posto i suoi simboli fondanti (come ad esempio, l'*heroon* dell'ecista) e le sue strutture funzionali più importanti (*bouleuterion*, teatro, stoà, ginnasio, etc.). E come per la mentalità greca sia importante fin dall'atto della fondazione lo stabilire un favorevole e virtuoso contatto con le divinità dell'Olimpo chiamate a difendere la nuova comunità dai pericoli esterni ed interni ad essa, si deduce dalla particolare cura avuta dagli urbanisti ed architetti antichi nel posizionare e monumentalizzare gradualmente i *santuari* urbani ed extraurbani (pp. 269-334). L'ultimo capitolo "archeologico" è invece riservato ai *lineamenti di storia dell'arte e della cultura materiale* (pp. 335-350), in cui trovano posto le espressioni artistiche maggiori e minori: scultura, ceramica, pittura, toreutica.

Gli indici dei luoghi e dei nomi (pp. 391-406) permettono una facile ricerca all'interno del volume.

Allo scopo di alleggerire la lettura, s'è preferito evitare l'uso di note a piè di pagine, sostituite con una piccola scelta di rimandi bibliografici per l'approfondimento delle tematiche trattate alla fine dei singoli capitoli.

Un manuale di archeologia privo di illustrazioni perde metà del suo valore intrinseco e per colmare una delle grosse lacune della maggior parte dei manuali precedenti, l'A. ha puntato su una soddisfacente selezione per l'apparato iconografico del volume (inserito al centro quale spartiacque fra le due sezioni del manuale), sebbene vi sia un certo squilibrio fra una quasi ottima cernita di cartine e piante topografiche di recente acquisizione contro una scelta difficilissima e per questo sofferatissima di fotografie (appena 59) dedicate al vastissimo panorama di reperti italioti e sicelioti esposti nei musei italiani ed all'estero.

Ciò nonostante e senza nulla togliere al carattere meritorio dell'A. di proporre una sintesi aggiornata sul tema non priva certo di spunti interessanti e proposte da vagliare, si deve constatare un ennesimo squilibrio anche nella trattazione della seconda parte, basata per lo più sull'analisi del fenomeno urbano (topografia ed urbanistica *in primis*) e con l'*excursus* dedicato alle varie espressioni artistiche (scultura, coroplastica, ceramografia, pittura, toreutica e oreficeria) limitato all'ultimo capitolo dove si nota inoltre l'assenza almeno di un accenno alla numismatica.

Il suo carattere di manuale, a nostro avviso, non dovrebbe pur tuttavia limitarne l'uso all'area italofofona del mondo accademico che, bisognoso sempre di sintesi snelle ed aggiornate, potrebbe gradire non poco una versione in lingua straniera dell'opera in esame.

Bibliografia

¹⁶ Interessante risulta il caso della *polis* di Finziade, alla quale l'A. ha dedicato di recente una monografia sugli scavi da lui diretti. Cfr. La Torre & Mollo 2013 e Scirpo 2015.

- Adornato, G. 2011. *Akragas arcaica: modelli culturali e linguaggi artistici di una città d'Occidente* [Archeologia e arte antica, 3], Milano.
- Congiu M., C. Micciché e S. Modeo (a.c.d.) 2012. *Dal mito alla storia. La Sicilia nell'Archaiologia di Tucidide. Atti del VIII Convegno di studi (Caltanissetta, 21-22/05/2011)* [Triskeles, VIII], Caltanissetta.
- De la Genière, J. 2011. "Lindioi, mito o storia?", in Congiu, Micciché e Modeo 2012, 99-108.
- Frasca, M. 2015. *Archeologia degli Iblei: indigeni e Greci nell'altipiano ibleo tra la prima e la seconda età del Ferro* [Mediterraneo e storia, 4], Scicli.
- Frasca, M. 2017. *Città dei Greci in Sicilia. Dalla fondazione alla conquista romana*, [Mediterraneo e storia, 9], Scicli.
- La Torre, G.F. 2011. "L'archaiologia tucididea e la cronologia delle più antiche colonie greche di Sicilia" in Congiu, Micciché e Modeo 2012, 31-44.
- La Torre, G.F. e Mollo, F. (a.c.d.) 2013. *Finziade I. Scavi sul Monte S. Angelo di Licata (2003-2005)*, [Archaeologica 172], Roma.
- Scirpo, P.D. 2013. "Recensione a Adornato 2011", *Θιασος* II, Note e discussioni, 3-8. [<http://www.thiasos.eu/wp-content/uploads/2013/06/19-Scirpo-recensione-Adornato1.pdf>].
- Scirpo, P.D. 2015. "Recensione a La Torre e Mollo 2013", *Histara*, 2015-01-12 [<http://histara.sorbonne.fr/cr.php?cr=1917&lang=it>].
- Scirpo, P.D. 2017. "Recensione a Frasca 2015", *BMCR* 2017.04.02. [<http://bmcr.brynmawr.edu/2017/2017-04-02.html>].
- Vaglio, M. 2000. "La patria perduta di Falaride", *Anemos* I, 151-155.

Paolo Daniele Scirpo

Μεταδιδακτορικός ερευνητής Κλασσικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών
pascirpo@arch.uoa.gr